

A népballadáról

Kallós Zoltán új kiadványa kapcsán

A népballadáról már sok mindent tudunk, de még mindig nem eleget ahhoz, hogy azt mondhatnánk, ismerjük ennek a legtöbb problémát feladó folklór-műfajnak minden titkát. A népköltészet sajátos létformájából adódik, hogy mint élő organizmus minden szájon új életet nyer, tartalmában, formában, szépségben újul, frissül, épül vagy romlik, egyszóval kifogyhatatlan, mint maga a természet, és olykor meghökkentő érdekességekkel lep meg bennünket. A folklór-jelenségekben is, akárcsak az élő szervezetek génjeiben, sejtjeiben, az atavisztikus mélységekből fakadó elemek keverednek a közvetlen előzmények és saját szellemi vegetációnk minőségeivel. És aminthogy a biológia is csak törvényszerűségeiben, tendenciáiban tudja megragadni az emberi faj örökléstanának nagy kérdéseit, s már nem tud magyarázatot adni arra, hogy mondjuk egy születendő gyermek a végtelenbe vesző elődök melyikének milyen tulajdonságait fogja majd örökölni, ugyanúgy nem lehet megmondani azt sem, hogy egy már ismert, vagy még ismeretlen népmese, ballada melyik előadó ajkán milyen tartalmi és formai minőségekkel nyilatkozik majd meg, gazdagszik, épül, vagy esetleg romlik, torzul, veszít már ismert szépségeiből. Örök rejtély ez, aminek sohasem lehet nyitjára akadni. E tekintetben nem lehet eléggé méltányolni és dicsérni azoknak a gyűjtőknek a fáradságos munkáját, akik nem laikusként, de a népköltészet élettanának magas fokú ismeretében szisztematikusan gyűjtik fel egy-egy tájegység, egy falu, vagy akár egyetlen személy (nótafa) teljes vagy viszonylagosan teljes folklórkincsét. Hiszen minden új adat, név, kifejezés, fordulat, amely így felszínre jön, tulajdonképpen egy-egy mozaikkocka ahhoz, hogy ennek a rejtélyes és csodálatos szellemi vegetációnak a biológiáját egyre jobban megismerjük.

Kallós Zoltánnak most megjelent újabb kötete egy moldvai csángó asszony, az azóta elhunyt Miklós Gyurkáné, Szályka Rózsa néni dalolható népköltészeti tudásának úgyszólván teljes anyagát adja közre. Ha nem olvasná, az ember nem hinné, hogy milyen gazdag és színes képzeletvilága, érzelmi kultúrája és nyelvi kifejező ereje lehet egy ilyen teljes írástudatlan, idős parasztasszonynak! A verbális kultúrának ezeket az értékeit nem lehet csak számszerűségben kifejezni – többről van itt szó. Egy elhaló kultúra színes virágcsokrában gyönyörködhetik itt az olvasó, amelyben minden virág nemcsak önmagáról, de a másikról is, sőt a már elhervadtakról is mond, eszünkbe juttat valamit. A szellemi genezisnek ezeket az – éppen az íratlanságból eredően megfoghatatlan és ezért szerfölkött bonyolult – átütéseit, hibridizációját a népköltészet egész jelenségrendszerében megfigyelhetjük, azonban én mégis a balladán szeretném ezt a jelenséget kissé közelebbről érzékeltetni, talán éppen azért, mert ehhez a legkarakterisztikusabb példát Rózsa néni egyik előadása szolgáltatja. Mielőtt azonban magát a jelenséget exponálnám, a balladáról is kell valamit röviden mondani.

A modern módszeres balladatudatás itthon ugyanúgy, mint külföldön, ma már többé-kevésbé egyetért abban, hogy a népballada – amit tematikája, alaki sajátossága és életformája határoz meg és különít el alapvetően a folklór más, rokonítható műfajaitól – mai ismereteink szerint sajátosan európai jelenség. Nem „őstojás” (Urei), „amelyből a költészet madara kikelt” – ahogyan még Goethe hitte –, hanem történetileg alakult ki a középkor végi (XIV–XV. századi) feudális társadalom viszonyai között, és fejlődése, valamint elhalása is szorosan kötődik ahhoz az osztálymegosztottsága ellenére is komplex kultúrához és szociológiai struktúrához, amit hosszú évszázadokon keresztül a feudalizmus hozott létre. Ez a kultúra az egyenlőtlen fejlődés törvényéből eredően megrokkanna, „megsemmisülve” sok helyen túlélte saját létrehozó és fenntartó társadalmi alapját, és ez a magyarázata annak, hogy a folklór hagyományos műformái mellett (mese, monda, népdal, sirató stb.) a ballada is ma már csak azokban a szigetszerű paraszti közösségekben él, vagy inkább haldoklik, ahol bizonyos korosztályok számára még mindig a szóbeliség a szellemi kultúra alapvető létformája. Azt is több oldalról bizonyították, hogy a népballada életformájának és tartalmi elemeinek sok vonatkozásában organikusan kapcsolódik még a hősénekhez, amely, mint tudjuk, gyökereit tekintve a barbár társadalomba nyúlik vissza, de amely utolsó kivirágzását feudalizmus korai, ún. hősi korszakában élte, amikor is fokozatosabban

arisztokratikus jelleget öltött. A hősének csaknem mindenütt belejátszott a ballada kialakulásába, azonban ennek a folklór-műfajnak igazi éltetője már nem a mitikus és heroikus hősi világ volt, hanem epikai és morális tartalma- it elsősorban a társadalmi lét, a polgári élet erkölcsi konfliktusokból eredő eseményei, történései szolgáltatták. Az ilyen drámai életszituációkból fakadó ütközések az adott társadalmi viszonyok között ugyan bárhol és bárkivel megeshettek, mégis egyre több okunk van feltételezni, hogy ezek közül az irodalom, a költészet és végső soron a balladafejlődés számára kezdetben azok az események szolgáltatták a legtöbb témát, amelyek nem akármilyen, hanem ismert, a társadalmi élet érdeklődésének homlokterében álló személyekkel, családokkal estek meg, vagy pedig maga az esemény keltett olyan szenzációt, hogy a publicitást magának mintegy kiprovokálta. Az európai ballada legrégebb emlékei, illetve későbbi lejegyzésekből ismert legarchaikusabb szövegei a történetiséghez tapadó nyomjelző elemeikben (és nem morális eszmeiségükben) a hősénekhez hasonlóan szintén magukon viselik ezt az arisztokratikus jelleget. Ugyanez figyelhető meg az ún. tündérmesék vonatkozásában is, amelyek alakulásuknak első fázisában még jórészt divatos hős-énekek, majd később regényes lovaghistóriák, legendás történetek és az írásbeliség által közvetített egyéb népszerű olvasmányok összetöredezett epikus elemeiből épültek, vagy épülnek még ma is. Vannak persze kutatók, akik a balladát *ab ovo* valamiféle homogén paraszti fiktív költészetnek tekintik, és nem a korábban még egységesebb és egyetemesebb szóbeli epikus kultúra sajátos derivátumaként kezelik. Ezek a kutatók, mivel a balladában nem egy történeti fejlődésben alakuló formát (műfajt), hanem ennek a folyamatnak csak mintegy a legsikerültebb „végtermékében” megvalósuló esztétikumot látnak, vagy azt látnak elsősorban, nem tulajdonítanak különösebb jelentőséget azoknak a valós történetiséget jelző, illetve a balladai fejlődés korábbi fázisaira utaló epikus nyomoknak, neveknek, szüzséelemeknek, amelyek nemcsak a balladai epikum korábbi életútjára és fejlődésére vonatkozóan adhatnak igen értékes felvilágosítást, hanem esetleg a keletkezésére is. Félreértés ne essék, nem arra gondolok, hogy a balladákból történetileg vagy költészetileg azonosítható nyomjelző elemek az adott ballada vagy bármelyik variánsa szövegstruktúrájába organikus rendezettséggel illeszkednek. Még részleges egybevágással is csak ritkán találkozunk, vagyis olyan esettel, amikor pl. csak a név, vagy a balladai szüzsé bizonyos mozzanatai kvadrálnak a valós történeti szituációval. (Basa Pista.) A legtöbb esetben az identifikálha-

tó építőelemek elképesztő szóródást és torzulást mutatnak egy nyelvterület balladakincsének egész vonalában, sőt azon túl is. Azonban ebben a szóródásban és a tulajdonnevek alaki torzulásában is (pl. Káver Katalin = Kádár Kata; borbélylegény Gyurka = Borbély György; Sári vagy Csáti bíró lánya = Szűcs Marcsa mezőcsáti lány stb.) megfigyelhető bizonyos törvényszerűség. Nem véletlen, hogy egyes nevek, kifejezések vagy klisékké merevedett epikus fordulatok – még romlott, torzult alakváltozatukban is – többnyire vagy ugyanabban a balladacsaládban, vagy ugyanazon folklórterület balladáiban fordulnak csak elő. A balladai tulajdonneveket illőleg hangsúlyozni kívánom, hogy az orális epikában – a mesét kivéve – nincsenek ún. kitalált, fiktív nevek. Még a felismerhetetlenségig romlott alakzatok is valóságos személyeket, vagy pedig irodalmi és költészeti előzményekből hagyományozódott neveket takarnak. Mint mondtam, tévedés lenne azt hinni, mintha e nevek alatt megbúvó személyek minden esetben, vagy csak az esetek többségében is, valóságos balladai hősök lennének; akár olyan értelemben, hogy az adott balladai történéshez, szituációhoz ténylegesen közük lett volna, akár úgy, hogy valós életük valamely mozzanatához más, ma már ismeretlen verses epikai hagyomány fűződött volna. Egyszerűen csak arról van szó, hogy ezek a személyek a maguk kora adott társadalmi környezetére számára valamilyen oknál fogva érdekesek voltak, történt velük vagy általuk valami, ami foglalkoztatta a közvéleményt, hosszú ideig beszéltek róluk, nevük belekerült a hagyományba, amelyhez aztán valamilyen vonzás révén olyan történetek, régibb vagy későbbi epikus szerkezetek kapcsolódtak, amikhez talán már nem is volt közük.

Hogy ez mennyire így van, lássuk erre példaként a *Kádár Kata*-balladát, amelynek névadó hősét éppen Rózsa néni egyik balladája alapján tudjuk azonosítani. Már régóta gyanítottam, hogy Kádár Kata nevében az a boszorkányság miatt Kolozsvárott perbefogott, és 1734-ben megégetett Kádár Kata (özv. Ács Mihályné –, „kóborló szászné”) lappang, aki 11 évvel korábban még Kriza János szűkebb hazájában, a Nagy-Ajtával szomszédos Bölönben lakott, tehát azon a vidéken, ahonnan a nevével jelzett ballada első szövegeit lejegyezték. Tisztában vagyok azzal, hogy mint a Kádár, mind a Kata név nagyon általános ma is, régebben pedig még inkább az volt, sőt összetételben is elég gyakran fordul elő a XVI–XVIII. századi forrásokban, de olyan személy, akit ezen a néven megégettek, tudtommal csak egy volt. Nos, a Kallós gyűjtötte balladákban a (*Balladák könyve*. 1971. 6., 7. sz.; *Új guzsalyam mellett...* 1973.

2. sz.) Kádár Kata két énekes (Szályka Rózsa és Benke György) emlékezetében is *Fekete ren Kata*, azaz feketére „sütött”, égetett Kata néven szerepel. A *ren* német eredetű, nálunk úgy látszik régen meghonosodott tájszó és *sütöt*, *sültet*, *megsütöttet* jelent. (*Die Röhre* = *sütő*; a Színnyei-féle tájszótár *rer* alakban jelzi Erdélyből, de elszigetelten itthon is ismerik, méghozzá *ren* formában.) Ez az Erdély-szerte ismert megégetett vén boszorkány, úgy látszik, azok közé tartozott, akiknek autodaféjáról valamiféle (német vagy magyar nyelvű) újságoló verses híradás is készülhetett, mert ezek után nem lehet kétséges, hogy a *Merinka*-ballada, sőt a *Barcsai* és a *Nagy hegyi tolvaj* égetés-motívuma is erre vezethető vissza. Különösen a *Merinka*-ballada epikusan részletező, majdhogynem szemtanú érzékletes tárgyilagosságával folyó előadása sejteti ezt velem. Ha nem tudnánk, hogy a máglyák korában égetni csak eretnekeket és boszorkányokat szoktak, hogy az egyéb bűnöket mind más módon büntették, valamint, hogy ilyen kivégzést csak hatóság fogatosíthatott, és hogy azt mindig a legnagyobb nyilvánosság előtt hajtották végre (az ellenkezőjére egész Európából sem tudunk egyetlen példát sem hozni), a balladáinkból előjövő égetés-motívum a szituáció valóságossága iránt már önmagában is gyanút ébreszthetne. (A kegyetlen anyós, A hegyi tolvaj és a Barcsaiban a férj saját kezűleg égeti el áldozatát.) A *Merinka*-ballada különben alaphelyzetét tekintve oly közeli rokona a *Kádár Katának*, hogy az affinitás a két szerkezet között letagadhatatlan. A Bernauer Ágnes és Albert herceg tragikus szerelmi történetéből fejlődött kései *Telamon*-história *Kataristája* vonzotta előbb a *Kádár Kata* nevet, majd a *Két kápolna virág* erkölcsi alaphelyzete motiválódva a *Szégyenbe esett lány* küldözgetés-jelenetével, hatott alakítólag a „Fekete ren Kata” máglyahalálát fenntartó *Merinka*-balladára.

Ács Mihályné, Kádár Kata útja a magyar balladához nem egyedülálló jelenség. Felhívnam a figyelmet arra, hogy a balladáinkban szintoly jól ismert *Bodor (Fodor) Katalin*, *Sallai (Szép) Kata* és *Horvát (Szép) Ilona* ugyancsak boszorkányok voltak, mint Kádár Kata. Vele egyazon korban, de más vidéken éltek, és a nevükkel jelzett balladákat jórészt ugyanúgy arról a tájegységről gyűjtötték, ahol ők ténylegesen éltek, forogtak, illetve ahová a hírül eljutott. Mivel sem elítélésükről, sem kivégzésükről bizonyosat nem tudunk, feltehetőleg róluk önálló epikus szerkezetek sem keletkeztek. Nevük, hírük azonban azzal, hogy ismert balladákhöz kötődtek, így is túlélte őket, a költészet pedig megszépítette az emléküket. (Vö. Schram Ferenc: *Magyarországi boszorkánypercek 1529–1768*. Bp. 1970. II. 350–355., 503–505., 583–586.)

Lehet, hogy amit Kallós Zoltán újabb gyűjtésének – inkább csak bemutatása, mint érdemi méltatása – ürügyén a népballadáról itt szóvá tettem, sokak számára idegenül hat, és talán illúziót is rombol. Szándékom mindössze az volt, hogy fokozottabban felhívjam a figyelmet a magyar népballada genetikus problémáira és arra, hogy a népköltészet titkainak nem lehet csupán folklorisztikai módszerekkel a végére járni. Kallós Zoltánnak és Szályka Rózsa néninek köszönöm, hogy erre lehetőséget adtak.